

Olgierd Lenczewski

Kustodia Ziemi Świętej w pierwszej połowie XVIII wieku

Celem niniejszego artykułu jest omówienie działalności franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej w I poł. XVIII w. w jednym z jej okręgów – Palestynie. Zagadnienie to wymaga rozpatrzenia, gdyż w wielu opracowaniach, na powyższy temat, skupiono się na ogólnym przedstawieniu tej problematyki.

W I poł. XVIII w. Kustodia Ziemi Świętej¹ dysponowała 23 stacjami misyjnymi: w Palestynie, Syrii, Egipcie, Konstantynopolu oraz na Cyprze². W 1710 r. zamieszkiwało w nich ok. 150 zakonników³, w 1713 r. przeszło 180⁴, a w 1731 r. blisko 200⁵. W okręgu palestyńskim franciszkanie rezydowali w 5 domach zakonnych

¹ Nazwa „kustodia” wywodzi się z łacińskiego wyrażenia *custodire*, które oznacza strzec, wspierać i posiada biblijną podstawę: „Na twoich murach, Jeruzalem postawiłem straż: cały dzień i całą noc, nigdy milczeć nie będą” (Iz 62, 6).

² J. C. Solik. *Fasciculus Myrrhae in campis Palestinae collectus: seu Sacrorum Locorum ibidem existentium (prout nunc sunt) brevi methodo descriptio*, Brno 1716, bez paginacji [pdf, 242–243]. Wgląd online: <https://books.google.pl/books?id=ddRdAAAAcAAJ&pg=PP15&dq=Joanne+Cantio+Solik&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwjX8qb2vOb2AhXySoKHx1rDKQQ6AF6BAgJE-AI#v=onepage&q=Joanne%20Cantio%20Solik&f=false> [dostęp 27.03.2022].

³ *Atti del Rev.mo Padre Lorenzo Cozza, Custode di Terra Santa*, t. 1: 1709–1715 (dalej: *Atti 1*), wyd. E. Castellani, Quarracchi 1924, s. 21.

⁴ *Acta S. Congregationis de Propaganda Fide pro Terra Santa*, t. 1: 1622–1720 (dalej: *Acta 1*), wyd. L. Lemmens, Quarracchi 1921, s. 326.

⁵ *Acta S. Congregationis de Propaganda Fide pro Terra Santa*, t. 2: 1721–1847 (dalej: *Acta 2*), wyd. L. Lemmens, Quarracchi 1922, s. 19.

i 3 hospicjach. W klasztorze Najświętszego Zbawiciela posługiwało 40–50 braci, w świątyni Grobu Pańskiego 11–12, w Betlejem 16–20, w Ain Karim 11–12, w Nazarecie 8–13, w Ramie do 2–4, w Akrze 1–5, w Jaffie 1–3⁶. W niektórych domach zakonnych obecność franciszkanów prezentowała się rozmaicie. O. Elzezar Horn OFM w swojej relacji obejmującej lata 1724–1744 podaje, że w kościele Zmartwychwstania przebywało 8 księży i 3 braci⁷, których ze względu na niesprzyjające warunki zdrowotne, panujące w świątyni, wymieniano co trzy miesiące⁸. Zaś w kompendium Chmielowskiego zaznaczono, że zakonników posługujących w Betlejem, z powodu tureckich prześladowań, zmieniano co pół roku⁹. W Jaffie aż do 1721 r. nie odnotowano obecności żadnego zakonnika. Zmieniło się to za sprawą dokumentów uzyskanych od władz tureckich. Na ich mocy w Jaffie mogło zamieszkiwać i sprawować służbę Bożą 3 braci¹⁰. Franciszkanie przebywający w sanktuarium nazaretańskim byli wielokrotnie narażeni na persekucje ze strony Arabów i miejscowej ludności. Aby ustrzec się przed dalszymi szykanami, postanowiono wydzierżawić Nazaret. Akt własności uzyskano w 1700 r. Od tej pory do gwardiana z Nazaretu należało rozpatrywanie spraw cywilnych oraz pobieranie opłat od mieszkańców wioski¹¹. Zgromadzone pieniądze przekazywano paszy z Sydonu i Akko. Coroczny trybut wynosił 19.264 piastrow. Co istotne, w skład niniejszej kwoty wliczono także koszty, jakie należało pokryć za ochronę świątyni nazaretańskiej¹². Dzięki tej opłacie superior zapewnił kościołowi nienaruszalność, a chrześcijanom bezpieczeństwo. Zdarzało się jednak, że poddani gwardiana zatajali swój rzeczywisty dochód i uiszczali mniejsze podatki. W ten sposób wpłacano paszom znacznie zaniżone kwoty. W efekcie bracia byli narażeni na nieprzyjemności ze strony władz

⁶ *Acta 1*, s. 317, 394–396, 399–400; *Acta 2*, s. 139–142; *Acti 1*, s. 21, 88–89.

⁷ E. Horn, *Ichnographiae Monumentorum Terrae Sanctae (1724–1744)*, wyd. 2: E. Hoade (tekst łac. i tłum. ang.), B. Bagatti (wstęp i przypisy), Jerusalem 1962, s. 75.

⁸ J. B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna*, t. 2, Lwów 1746, s. 569.

⁹ Tamże, s. 573.

¹⁰ *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanati in lingua araba e turca concernenti i Santuari le proprietà e diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell' Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme*, oprac. E. Castellani, Jerusalem 1922, nr 820, 823, 826.

¹¹ O. Lenczewski, *Sytuacja Kustodii Ziemi Świętej w II poł. XVII w.*, „Nasza Przeszłość”, t. 133 (2020), s. 23–24.

¹² N. Klimas, *I Francescani a Nazaret 1620–1954*, „Collectanea Francescana”, nr 3–4 (2020), s. 505.

tureckich i byli zobowiązani uregulować zaległości¹³. Co więcej, w ramach zadośćuczynienia, za opóźnianie transakcji, na gwardiana narzucano dodatkowe opłaty. Podaje się, że w latach 1715–1717 wyniosły one 5528 piastrow¹⁴. Wydzierżawienie wioski nie spełniło do końca oczekiwań braci. W 1708 r. konwent nazaretański został zniszczony i ostały się po nim wyłącznie mury klasztorne¹⁵. Niestety, utraciono także księgi parafialne¹⁶. Już dwa lata po deprawacji franciszkanie powrócili do Nazaretu i wznowili kult¹⁷. W klasztorze zamieszkiwało wówczas 8 zakonników¹⁸. W 1715 r. liczbę tę zmniejszono do 4¹⁹. Ustalono przy tym, że jeśli zajdzie kolejna potrzeba opuszczenia Nazaretu, co najmniej jeden z braci powinien pozostać, aby strzec konwentu²⁰. W 1717 r. w nazaretańskim domu zakonnym odnotowano obecność już 10 zakonników²¹. Z racji ciągłych napadów, które doprowadziły do profanacji i zniszczeń klasztoru oraz kościoła, a także z powodu wzrostu liczby wiernych w Nazarecie, zaistniała potrzeba wzniesienia nowych budynków sakralnych. Zgodę na podjęcie renowacji otrzymano na początku maja 1730 r. Trwała ona pół roku²². Jeśli chodzi o odnowienie bazyliki Zwiastowania, to skonstruowano ją tak, aby w centrum znajdowała się grotta Zwiastowania²³. W tym celu zwężono nawy boczne, żeby uzyskać większą przestrzeń w nawie głównej²⁴. Warto zaznaczyć, że w 1734 r. w świątyni zainstalowano organy²⁵. Natomiast sprzęty liturgiczne uzyskano dzięki uprzejmości państw katolickich²⁶. Zdaniem ruskiego pielgrzyma z I poł. XVIII w. Bazylego Hryhorowicza-Barskiego kościół wybudowany w Nazarecie w 1730 r. był okazalszy, niż

¹³ Tamże.

¹⁴ L. Lemmens, *Collectanea Terrae Sanctae ex Archivo Hierosolymitano deprompta*, wyd. G. Golubovich, Quarracchi 1933, s. 65.

¹⁵ Tamże, s. 64.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ *Acta 1*, s. 317.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ L. Lemmens, *dz. cyt.*, s. 65.

²⁰ Tamże.

²¹ *Acta 1*, s. 399.

²² M. Brlek, *I Francescani a Nazaret ed il santuario della Annunciazione*, „Frate Francesco”, nr 1 (1970), s. 117.

²³ B. Bagatti, *Gli scavi di Nazaret*, t. 2: *dal secolo XII ad oggi*, Jerusalem 1984, s. 133.

²⁴ E. Horn, *dz. cyt.*, s. 248.

²⁵ Tamże, s. 250.

²⁶ Tamże, s. 250–252.

ten z 1620 roku²⁷. Pątnik ten podkreślił, że nową nazaretanką świątynię wzniesiono ze zrujnowanych elementów²⁸. Inny pielgrzym, o. Hieronim Lisowski OFM podkreślił, że budowla swoim wyglądem przypomina warownię²⁹. W połowie października 1730 r. kustosz Ziemi Świętej o. Andrzej z Montoro w obecności łacinników, Turków oraz schizmatyków poświęcił nową świątynię³⁰. Odbudowano także klasztor, który w 1743 r. został ponownie zrabowany. W wyniku napaści śmierć poniosło 7 zakonników, a pozostali schronili się w górach. Patriarcha Maronitów wstawił się za braćmi u paszy Safed³¹. Pomimo zaistniałych trudności, braciom mniejszym udało się w 1745 r. nabyć pozostałości świątyni św. Józefa³².

Niekiedy bracia bez uzyskania stosownej zgody od władz tureckich, dokonywali w swoich placówkach rozmaitych napraw i ulepszeń³³. W ten sposób w 1749 r. wzniesli mur wokół konwentu nazaretańskiego. Postąpili tak, gdyż nie chcieli przekazać władzom tureckim zawyżonej kwoty „za użytkowanie świątyni nazaretańskiej”. W odwecie Turcy przez wiele dni nękali zakonników. Dzięki interwencji konsula francuskiego, franciszkanie odzyskali wolność, ale musieli zapłacić grzywnę za samowolne postawienie muru³⁴.

W I poł. XVIII w. władze tureckie potwierdziły przywilej wydany w II poł. XVII w., w którym zezwolono franciszkanom na posiadanie i wytwarzanie wina³⁵. Co więcej, dodano, że w razie potrzeby zakonnicy mogą sprowadzać je z zewnątrz³⁶. Dzięki temu franciszkanie (oprócz Jerozolimy) mogli sprawować Najświętszą Ofiarę w sanktuarium NMP w dolinie Cedronu, na Górze Oliwnej, w grobie Łazarza w Betanii,

²⁷ Barski widział ruiny tego kościoła w 1729 r.

²⁸ V. Grigorovitch-Barski, *Pérégrinations (1723–1747)*, tłum. z jęz. rus. M. Odaysky, Genève 2019, s. 383.

²⁹ A. Żal-Kędzior, *Obraz Ziemi Świętej w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2010, s. 129.

³⁰ L. Lemmens, *dz. cyt.*, s. 69

³¹ N. Golichowski, *Palestyna, czyli pokłosie zebrane z różnych autorów i własne spostrzeżenia*, rkps w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, RGP-k-93, t. 1, s. 201.

³² P. Pizzaballa, *La Presenza Francescana in Terra Santa*, Jerusalem 2005, s. 40.

³³ *Catalogo dei Firmani...*, nr 919, 945.

³⁴ N. Golichowski, *Palestyna*, s. 201; tenże, *Ziemia Święta. Przewodnik po Palestynie*, Lwów 1896, s. 463.

³⁵ O. Lenczewski, *dz. cyt.*, s. 18.

³⁶ *Catalogo dei Firmani...*, nr 924.

w świątyni Narodzenia Pańskiego w Betlejem, w Ain Karim, w Betfage oraz w Jaffie³⁷. Aby móc celebrować Eucharystię w niektórych miejscach świętych, bracia zabierali ze sobą sprzęty liturgiczne. Korzystano z nich m.in. podczas wizytacji kościoła św. Jakuba Większego w Jerozolimie, sanktuarium NMP w dolinie Cedronu, grobu Łazarza w Betanii, kaplicy Nawiedzenia św. Elżbiety w Ain Karim³⁸ i Góry Oliwnej.

W bazylice Grobu Pańskiego franciszkanie posiadali wyłączne prawo do sprawowania Najświętszej Ofiary w: kaplicy Grobu Bożego, w miejscu znalezienia krzyża Świętego, w kaplicy św. Marii Magdaleny oraz na Górze Kalwarii przy ołtarzu *Stabat Mater*³⁹. W świątyni Jakuba Większego, raz w roku, franciszkanie śpiewali uroczyste nieszpory i kompletę, po czym odprawiali dwie msze święte (prywatną i świąteczną)⁴⁰. Nad grobem Łazarza w Betanii mszę świętą celebrowano w piątek po czwartej Niedzieli Wielkiego Postu, w dzień św. Marii Magdaleny oraz podczas okolicznościowych pielgrzymek⁴¹. Do kościoła NMP w dolinie Cedronu, udawano się z konwentu S. Salwatora i każdego dnia sprawowano Najświętszą Ofiarę⁴². Co istotne, podniosłe nabożeństwa w tym kościele odprawiano trzy razy w roku: w święto Wniebowzięcia NMP, św. Józefa Oblubieńca oraz św. Joachima i Anny⁴³. Do celebracji liturgii w tejsze świątyni, franciszkanie dopuszczali także inne wyznania: Greków, Ormian, Koptów i Syryjczyków⁴⁴. Grecy mogli praktykować swoje modlitwy tylko w niektóre niedziele i święta⁴⁵, natomiast Ormianom zezwalano na to w każdą środę⁴⁶. Żaden ze wspomnianych rytów nie mógł odprawiać swoich

³⁷ Tamże, nr 755, 775.

³⁸ W literaturze pojawiła się wzmianka, że kaplicę tę wybudowano w 1712 r., zob. „Głos Ziemi Świętej”, nr 9–10 (1931), s. 9. Daty tej nie wymienia się w specjalistycznych opracowaniach, zob. B. Bagatti, *Il Santuario della Visitazione ad Ain Karim (Montana Judeae): Esplorazione Archeologica e Ripristino*, Gerusalemme 1948, s. 91. Zakłada się, że kaplicę Nawiedzenia wybudowano w 1679 r., zob. M. T. Petrozzi, *Ain Karim*, Jerusalem 1971, s. 107.

³⁹ J. B. Chmielowski, *dz. cyt.*, s. 566–568; E. Horn, *dz. cyt.*, s. 91; T. S. Wolski, *Sławna pielgrzymka do Jerozolimy ciągnąca się przez trzy znamienitsze części świata*, wstęp i oprac. M. Chachaj, B. Rok, tłum. z jęz. łac. K. Gara, Kraków 2021, s. 116.

⁴⁰ J. C. Solik, *dz. cyt.*, [pdf, 50].

⁴¹ H. Lisowski, *Krótkie opisanie niektórych miejsc świętych w Palestynie albo Ziemi Świętej*, Bibl. Czart., rkps 3554, k. 41.

⁴² T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 107.

⁴³ H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 25v-27.

⁴⁴ V. Grigorovitch-Barski, *dz. cyt.*, s. 223.

⁴⁵ Tamże, s. 223.

⁴⁶ J. C. Solik, *dz. cyt.*, [pdf, 68]

nabożeństw przy ołtarzu Matki Bożej⁴⁷. Z kolei w kościele betlejemskim franciszkanie nie pozwalali nacjom tym na sprawowanie nabożeństw przy wielkim ołtarzu oraz w Grocie Narodzenia Pańskiego. Schizmatycy mieli dostęp wyłącznie do niektórych mens położonych po stronach wielkiego ołtarza⁴⁸.

W kaplicy Nawiedzenia św. Elżbiety w Ain Karim, w każdą sobotę, bracia z konwentu św. Jana odprawiali mszę świętą i śpiewali *Magnificat*⁴⁹. Raz w roku, w uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego, udawali się na Górę Oliwną. Nie mogli sprawować swojej liturgii wewnątrz meczetu Wniebowstąpienia, albowiem ten znajdował się w rękach tureckich. Dlatego też wzniesli za świątynią kamienne ołtarze, przy których śpiewali nieszpory i kompletę. O brzasku dnia, po odśpiewaniu jutrzni, odprawiali ściszym głosem msze święte⁵⁰. Podobnie z Nazaretu wyruszali na Górę Tabor, z okazji święta Przemienienia Pańskiego, drugiej Niedzieli Wielkiego Postu oraz okolicznościowych pielgrzymek⁵¹.

Zdarzało się, że bracia podczas odwiedzin Góry Oliwnej byli prześladowani przez władze tureckie⁵². Natomiast w Betlejem kler grecki wymagał od franciszkanów uiszczenia opłaty za wstęp do bazyliki Narodzenia⁵³. Ponadto rościł sobie prawo do sprawowania praktyk religijnych oraz trzymania własnych przedmiotów w kościele betlejemskim⁵⁴.

Franciszkanów niepokojono także podczas ich wizyt na Górze Syjon⁵⁵, w czasie których, zazwyczaj, odwiedzali tylko cmentarz, gdzie chowali swoich współbraci⁵⁶. Pomimo przeciwności, franciszkanie udawali się do Wieczernika, który w II poł. XVI w. odebrali im Turcy. Bracia, którzy decydowali się odwiedzić to

⁴⁷ A. Aracil, *El Sepulcro de la Virgen y los Franciscanos*, Jerusalem 1928, s. 55.

⁴⁸ H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 65v-67v

⁴⁹ J. C. Solik, *dz. cyt.*, [pdf, 152].

⁵⁰ H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 39; V. Grigorovitch-Barski, *dz. cyt.*, s. 231; T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 130.

⁵¹ H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 83v; J. C. Solik, *dz. cyt.*, [pdf, 185–186]; B. Talatinian, *Santuari di Terra Santa in Possesso dei Francescani*, Jerusalem 2002, s. 86; V. Grigorovitch-Barski, *dz. cyt.*, s. 386; T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 141.

⁵² *Catalogo dei Firmani...*, nr 740.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże, nr 744, 746.

⁵⁵ Tamże, nr 785, 813, 827, 865, 868.

⁵⁶ Tamże, nr 864.

święte miejsce, byli zdani na życzliwość muzułmańskiego strażnika⁵⁷. Często pobierano za nią opłatę⁵⁸. Kustodia nie pochwałała tych praktyk, zalecała, aby ograniczyć się do chodzenia wokół świątyni oraz odmawianiu modlitw⁵⁹. Dodatkowo dwa razy w roku, z racji uroczystości Zesłania Ducha Świętego, mogli przebywać w ormiańskim domu Kajfasza. W Wigilię tegoż święta śpiewali nieszpory, a we wtorek odprawiali prywatną mszę świętą w kaplicy Więzienia Pana Jezusa⁶⁰.

W omawianym okresie, w rękach tureckich znajdowała się także świątynia Narodzenia NMP. Za wstęp do niej od chrześcijan pobierano co najmniej trzy opłaty. Pierwszą składała co roku Kustodia⁶¹. Drugą uiszczano przy wejściu do kościoła. Należy uściślić, że był to „bakszysz”. Każdy odwiedzający sanktuarium przekazywał muftiemu bądź santonowi pewien podarek – świecę lub dwa niewielkie świeczniki⁶². Wreszcie ostatnią opłatę pobierano, z racji uczestnictwa w dwóch świętach maryjnych: Narodzenia i Niepokalanego Poczęcia NMP⁶³. Z okazji tychże uroczystości w bazylice św. Anny odprawiano trzy Msze święte (dwie recytowane i jedną umiarkowanie śpiewaną)⁶⁴. Co istotne, *missa sollemnis* nie mogła być podniosła, gdyż władze tureckie zakazywały używania organów⁶⁵. W każdym przypadku, w celu sprawowania Najświętszej Ofiary w tejże świątyni należało zabrać ze sobą portatył, gdyż w środku nie znajdował się żaden ołtarz⁶⁶.

Omawiając obecność franciszkanów w Kustodii, nie można pominąć ich aktywności na rzecz tamtejszych wspólnot katolickich. Zestawienie w tabeli przedstawia

⁵⁷ N. S. Klimas, *Monte Sion Francescano: L'ospizio dei Pellegrini e il Santuario del Cenacolo fra il XV-XVI Secolo*, „Frate Francesco”, nr 2 (2013), s. 420.

⁵⁸ *Catalogo dei Firmani...*, nr 866.

⁵⁹ N. S. Klimas, *Monte Sion Francescano...*, s. 420.

⁶⁰ J. C. Solik, *dz. cyt.*, [pdf, 65].

⁶¹ T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 113; J. B. Chmielowski, *dz. cyt.*, s. 536.

⁶² H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 13; E. Horn, *dz. cyt.*, s. 140.

⁶³ E. Horn, *dz. cyt.*, s. 140; D. Baldi, *W Ojczyźnie Chrystusa: przewodnik po Ziemi Świętej*, tłum. z jęz. wł. A. Kowalski, Kraków 1982, s. 83.

⁶⁴ E. Horn, *dz. cyt.*, s. 140.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 11v.

liczbę katolików przebywających w Jerozolimie, Betlejem, Ain Karim, Nazarecie, Akrze, Ramie i Jaffie w I poł. XVIII wieku⁶⁷:

	Jerozolima	Betlejem	Ain Karim	Nazaret	Akra	Rama	Jaffa
1701	333	315	45	–	–	–	–
1711	298	377	42	73	62	–	–
1715	285	438	46	85	–	42	–
1717	320	470	53	35	69	47	15
1719	332	543	59	68	136	55	15
1727	295	592	49	95	142	54	31
1729	414	714	49	95	348	48	55
1730	427	731	56	99	366	52	65

Z powodu stałego wzrostu liczby katolików w Jerozolimie, Kustodia zdecydowała się powiększyć świątynię p.w. Najświętszego Zbawiciela. Pierwsze prace podjęto w 1722 roku⁶⁸. Najpierw poszerzono powierzchnię absydy kościoła⁶⁹. W ten sposób powstał chór, który mógł pomieścić 37 osób⁷⁰. Dzięki temu parafianie, w większej liczbie, mogli zapełnić obszar przed ołtarzem głównym. W 1729 r. parafia liczyła już 414 dusz. Podjęto wówczas decyzję o wydłużeniu kościoła o 1/3. Nabycie dodatkowej przestrzeni spowodowało, że zmniejszono architektoniczne proporcje budynku⁷¹. Warto zaznaczyć, że niewielkie organy znajdujące się w kościele od I poł. XVII w., w 1730 r. zastąpiono nowymi, znacznie okazalszymi⁷². Pomimo ulepszeń dokonanych przez zakonników w I poł. XVIII w., nie udało się sprostać potrzebom wciąż rozwijającej się wspólnoty parafialnej⁷³.

Pośród licznych działań duszpasterskich podejmowanych przez Kustodię w I poł. XVIII w. nie można pominąć wspierania przez franciszkanów tych, którzy znaleźli się w niewoli tureckiej, odstąpili od wiary katolickiej albo powrócili na łono Kościoła. W sprawozdaniu dotyczącym ogólnego stanu Kustodii podano, że

⁶⁷ *Acta* 2, s. 291–296.

⁶⁸ M. Brlek, *La Chiesa di S. Salvatore: storia e arte*, Gerusalemme 1986, s. 8.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ E. Horn. *dz. cyt.*, s. 170.

⁷¹ M. Brlek, *La Chiesa...*, s. 8.

⁷² Tamże, s. 7–8

⁷³ Tamże, s. 7–8.

od marca 1730 do stycznia 1731 r. z Kościołem katolickim pojednało się 77 osób, w tym 11 niewolników, których wykupiono i odesłano do kraju⁷⁴. Poza tym, w samej prowincji palestyńskiej odnotowano wiele konwersji na katolicyzm⁷⁵. Dane te zestawiono w poniższej tabeli:

Rok	Jerozolima	Betelejem	Ain Karim	Nazaret	Akra	Rama	Jaffa
1715	16 osób	15 osób	3 Greków	5 Greków	Ponad 35 rodzin		
1717					8 księży greckich		
1726	Nestorianin						
1727		3 Syrianów	1 osoba			2 Greków	3 Syrianów
1729	11 osób	25 Greków	2 Greków		3 Greków	2 Greków	
1730	Greki				2 osoby	2 osoby	
1739	51 Greków	32 Greków			233 osoby ⁷²		
1744				221 Greków			

W I poł. XVIII w. Kustodia osiągnęła pewien sukces, albowiem po blisko trzydziestoletnich pertraktacjach (1690–1719), udało się jej w końcu uzyskać zezwolenie na odrestaurowanie bazyliki Grobu Pańskiego⁷⁷. Wcześniejsze próby nie były respektowane przez kler grecki⁷⁸. W wyniku przeprowadzonej renowacji odnowiono m.in. kopułę *Anastasis*, 7 łuków NMP oraz posadzkę wokół Grobu Pańskiego. Prace objęły także obszar znajdujący się pod nadzorem Greków, Ormian, Koptów i Syryjczyków. Rozpoczęto też przebudowę kaplicy św. Marii Magdaleny. Służyła ona franciszkanom za kościół⁷⁹, należało więc naprawić prowadzące do niej schody, wstawić solidne drzwi, wydzielić zakrystię, wyposażyć chór w miejsca siedzące, zwiększyć liczbę pomieszczeń dla braci, wyodrębnić kuchnię oraz poszerzyć

⁷⁴ *Acta* 2, s. 19.

⁷⁵ Tamże, s. 291–296; T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 129.

⁷⁶ 231 Greków i 2 Anglików.

⁷⁷ P. Baldi, *La questione dei Luoghi Santi in generale*, Torino 1919, s. 49.

⁷⁸ Tenże, *La questione dei Luoghi Santi in particolare*, Torino 1919, s. 18.

⁷⁹ E. Horn, *dz. cyt.*, s. 99.

refektarz⁸⁰. O. Horn podaje, że już w 1721 r. bracia dysponowali 22 celami⁸¹, ponadto informuje, że w 1722 r. na chórze umieszczono 25 siedzisk⁸². Wzmiankuje też, że w 1726 r. na Górze Kalwarii, nieopodal miejsca Ukrzyżowania wzniesiono niewielki ołtarz. Każdego dnia kapłan z konwentu S. Salwatora sprawował przy nim Najświętszą Ofiarę i odmawiał litanie do Matki Bożej, hymn *Stabat Mater* z wersem: *a Twoją duszę miecz przeniknie, aby na jaw wyszły zamysły serc wielu* (Łk 2, 35)⁸³.

Do istotnych dokonań Kustodii w I poł. XVIII w. należało jeszcze potwierdzenie wyłącznego prawa zakonu franciszkańskiego do miejsca Narodzenia Chrystusa w Betlejem. W związku z tym w 1717 r. w grotcie betlejemskiej pod ołtarzem Narodzenia przytwierdzono do marmurowej posadzki srebrną gwiazdę z napisem: *Hic de Virgine Maria Jesus natus est*⁸⁴.

Ze znaczących przedsięwzięć braci mniejszych można wymienić jeszcze renowację dachu bazyliki betlejemskiej (1715)⁸⁵ oraz kościoła NMP w dolinie Cedronu (1721)⁸⁶, a także odrestaurowanie i powiększenie hospicjum w Akrze (1728)⁸⁷. W wyniku modernizacji powstało 15 pokoi, refektarz, kuchnia, winiarnia, magazyny, spiżarnia i cysterna.

Podsumowanie

Informacje na temat miejsc świętych oraz liczby posługujących w nich zakonników pojawiają się także w piśmiennictwie podróźniczym i geograficznym I poł. XVIII w. Niekiedy są one nieściśle np. przy opisie konwentu nazaretańskiego odnotowano, że franciszkanie od 1620 r. „spokojnie aż do tego czasu pozostają

⁸⁰ *Acta 1*, s. 392–393; E. Horn, *dz. cyt.*, s. 75.

⁸¹ E. Horn, *dz. cyt.*, s. 75.

⁸² Tamże, s. 99.

⁸³ Tamże, s. 91.

⁸⁴ B. Talatinian, *dz.cyt.*, Jerusalem 2002, s. 59.

⁸⁵ N. Golichowski, *Palestyna*, rkps w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, RGP-k-94 t. 2., s. 273

⁸⁶ A. Aracil, *dz. cyt.*, s. 68.

⁸⁷ G. Governanti, *I Francescani in Acri, Gerusalemme 1958*, s. 62

[w tym miejscu świętym]”⁸⁸. Podobnie dane dotyczące liczby braci sprawujących służbę Bożą w poszczególnych miejscach świętych znacznie zawyżono. Podaje się w nich, że w konwencie S. Salwatora zamieszkiwało blisko 80 zakonników⁸⁹, natomiast w klasztorze betlejemskim „(...) mieszka ciągle dwudziestu ojców lub więcej, odpowiednio do potrzeb danych okoliczności”⁹⁰. Pomimo niniejszych potknięć, autorzy relacji pielgrzymich, wymienieni w tym artykule, dostarczają nam cennych wzmianek dotyczących praktyk religijnych, nie tylko franciszkanów, ale i chrześcijan innych obrządków. Np. z deskrypcji o. Lissowskiego dowiadujemy się, że chrześcijanie, przy okazji otwarcia bramy, za którą znajdowały się pozostałości kaplicy Biczowania, mieli sposobność pomodlić się tym świętym miejscu dzięki Kustodii, która właścicielowi obiektu uiszczała „bakszysz”⁹¹.

Do cennych informacji zamieszczonych w tychże relacjach, bez wątpienia, należą dane odnoszące się do życia liturgicznego franciszkanów.

KUSTODIA ZIEMI ŚWIĘTEJ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVIII W.

(Streszczenie)

Sytuacja franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej w pierwszej poł. XVIII w. była dobra, ale wymagała ciągłej czujności. Pomimo wielu przeciwności ze strony władz tureckich czy prawosławnych nie utracono żadnego miejsca świętego. Po wieloletnich staraniach uzyskano zgodę na renowację świątyni Grobu Pańskiego. Do ważnych osiągnięć należało także potwierdzenie wyłącznego prawa zakonu franciszkańskiego do miejsca Narodzenia Chrystusa w Betlejem. W związku z tym w 1717 r. w grocie betlejemskiej pod ołtarzem Narodzenia przytwierdzono do marmurowej posadzki srebrną gwiazdę z napisem: *Hic de Virgine Maria Jesus natus est*. Do znaczących osiągnięć braci mniejszych można zaliczyć jeszcze renowację dachu kościoła NMP w dolinie Cedronu (1721).

Słowa kluczowe: Kustodia Ziemi Świętej, franciszkanie, miejsca święte.

⁸⁸ H. Lisowski, *dz. cyt.*, k. 91.

⁸⁹ T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 111; J. B. Chmielowski, *dz. cyt.*, s. 532.

⁹⁰ T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 122.

⁹¹ H. Lissowski, *dz. cyt.*, k. 21v; T. S. Wolski, *dz. cyt.*, s. 113.

THE CUSTODY OF THE HOLY LAND IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

(Summary)

The situation of the Franciscan Custody of the Holy Land in the first half of the 18th century was good but it required constant vigilance. Despite strong opposition from the authorities of Turkey and the Orthodox Church, no holy place was lost. After many years of efforts, consent was obtained to renovate the church of the Holy Sepulchre. Another important achievement was also the confirmation of the exclusive right of the Franciscan Order to the birthplace of Christ in Bethlehem. For this reason in 1717 in the Bethlehem cave beneath the Altar of Nativity a silver star was attached to the marble floor with an inscription saying: *Hic de Virgine Maria Jesus natus est*. The significant accomplishments that can be attributed to the Friars Minor include the renovation of the roof of the Church of the Sepulchre of Saint Mary in the Kidron Valley (1721).

Key words: Custody of the Holy Land, Franciscan Order, holy place.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Golichowski N., *Palestyna, czyli pokłosie zebrane z różnych autorów i własne spostrzeżenia*, rkps w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, RGP-k-93, t. 1.

Tenże, *Palestyna, czyli pokłosie zebrane z różnych autorów i własne spostrzeżenia*, rkps w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w w Krakowie, RGP-k-94, t. 2.

Lisowski H., *Krótkie opisanie niektórych miejsc świętych w Palestynie albo Ziemi Świętej*, Bibl. Czart., rkps 3554.

Źródła drukowane

Acta S. Congregationis de Propaganda Fide pro Terra Santa, t. 1: 1622–1720, wyd. L. Lemmens, Quarracchi 1921.

Acta S. Congregationis de Propaganda Fide pro Terra Santa, t. 2: 1721–1847, wyd. L. Lemmens, Quarracchi 1922.

- Atti del Rev.mo Padre Lorenzo Cozza, Custode di Terra Santa*, t. 1: 1709–1715, wyd. E. Castellani, Quarracchi 1924.
- Chmielowski J. B., *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna*, t. 2, Lwów 1746.
- Grigorovitch-Barski V., *Pérégrinations (1723–1747)*, tłum. z jęz. rus. M. Odaysky, Genève 2019.
- Horn E., *Ichnographiae Monumentorum Terrae Sanctae (1724–1744)*, wyd. 2: E. Hoade (tekst łac. i tłum. ang.), B. Bagatti (wstęp i przypisy), Jerusalem 1962.
- Solik J. C., *Fasciculus Myrrhae in campis Palastinae collectus: seu Sacrorum Locorum ibidem existentium (prout nunc sunt) brevi methodo descriptio*, Brno 1716. Wgląd online: <https://books.google.pl/books?id=ddRdAAAAcAAJ&pg=PP15&dq=Joanne+Cantio+-Solik&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwjX8qb2vOb2AhXySoKHX1rDKQQ6AF6BAGJE-AI#v=onepage&q=Joanne%20Cantio%20Solik&f=false> [dostęp 27.03.2022].
- Wolski T. S., *Sławna pielgrzymka do Jerozolimy ciągnąca się przez trzy znamienitsze części świata*, wstęp i oprac. M. Chachaj, B. Rok, tłum. z jęz. łac. K. Gara, Kraków 2021.

Opracowania

- Aracil A., *El Sepulcro de la Virgen y los Franciscanos*, Jerusalem 1928.
- Bagatti B., *Il Santuario della Visitazione ad Ain Karim (Montana Judeae): Esplorazione Archeologica e Ripristino*, Gerusalemme 1948.
- Tenże, *Gli scavi di Nazaret*, t. 2: *dal secolo XII ad oggi*, Jerusalem 1984.
- Baldi D., *W Ojczyźnie Chrystusa: przewodnik po Ziemi Świętej*, tłum. z jęz. wł. A. Kowalski, Kraków 1982.
- Baldi P., *La questione dei Luoghi Santi in generale*, Torino 1919.
- Tenże, *La questione dei Luoghi Santi in particolare*, Torino 1919.
- Brek M., *I Francescani a Nazaret ed il santuario della Annunciazione*, „Frate Francesco”, nr 1 (1970), s. 112–124.
- Tenże, *La Chiesa di S. Salvatore: storia e arte*, Gerusalemme 1986.
- Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanati in lingua araba e turca concernenti i Santuari le proprietà e diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell' Archivo della stessa Custodia in Gerusalemme*, oprac. E. Castellani, Jerusalem 1922.
- Golichowski N., *Ziemia Święta. Przewodnik po Palestynie*, Lwów 1896.
- Governmenti G., *I Francescani in Aciri*, Gerusalemme 1958.
- Klimas N. S., *Monte Sion Francese: Ospizio dei Pellegrini e il Santuario del Cenacolo fra il XV-XVI Secolo*, „Frate Francesco”, nr 2 (2013), s. 373–424.
- Tenże, *I Francescani a Nazaret 1620–1954*, „Collectanea Francicana”, nr 3–4 (2020), s. 497–525.

Lemmens L., *Collectanea Terrae Sanctae ex Archivo Hierosolymitano deprompta*, wyd. G. Golubovich, Quarracchi 1933.

Lenczewski O., *Sytuacja Kustodii Ziemi Świętej w II poł. XVII w.*, „Nasza Przeszłość”, t. 133 (2020), s. 5–27.

Petrozzi M. T., *Ain Karim*, Jerusalem 1971.

Talatinian B., *Santuari di Terra Santa in Possesso dei Francescani*, Jerusalem 2002.

Żal-Kędzior A., *Obraz Ziemi Świętej w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2010.